ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR BUYUK SARKARDA SHOH VA SHOIR

To'rayev Avazbek

Guliston davlat unversiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola shoh va shoir buyuk davlat asoschisi Temuriylardan bo'lgan Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiy merosini o'rganishga hamda hayotiga bag'ishlangan, shohning elidan yurtidan ayro yashaganida qiynalib buyuk sarkardalardan biri bo'lishi to'g'risida ma'limotlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: "Boburnoma", "Bog'i shaxroro", "Bog'i Jahonoro", "O'rtabog' ", "Bog'i vafo", "Bog'i Bobur", Ko'li malik jangi, Panipat jangi, "Mubayyin", Ubaydulla Karimov,

Zahiriddin Muhammad ibn Umarshayx Mirzo (14.02.1483 Andijon – 26.12.1530 Agra) – o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili: buyuk shoir , tarixchi , geograf, davlat arbobi, iste'dodli sarkarda, boburiylar sulolasi asoschisi , temuriy shahzoda. Boburning otasi – Umarshayx Mirzo Farg'ona viloyati hokimi, onasi – Qutlug' Nigorxonim Mo'g'iliston xoni va Toshkent hokimi Yunusxoning qizi edi. Boburning onasi o'qimishli va oqila ayol bo'lib , Boburga hokimyatni boshqarish ishlarida faol ko'mak bergan, harbiy yurishlarida unga hamrohlik qilgan. Umarshayx Mirzo xonadoni poytaxt Andijonning arki ichida yashar edi. Hokim yoz oylarida Sirdaryo bo'yida , Axsida , yilning qolgan faslini Andijonda o'tkazardi. Boburning yoshligi Andijonda o'tgan. Bobur barcha temuriy shahzodalar kabi maxsus tarbiyachilar , yirik fozilu ulamolar ustozligida harbiy ta'lim , fiqx ilmi , arab va fors tillarini o'rganadi , ko'plab tarixiy va adabiy asarlar mutolaa qiladi , ilm fanga , she'riyatga qiziqa boshlaydi. Dovyurakligi va jasurligi uchun u yoshligidan "Bobur" (Sher) laqabini oladi. Bobur otasi yo'lidan borib , mashhur sufiy – Xo'ja Axrorga ixlos qo'yadi va uning tariqati ruhida voyaga yetadi , umrining oxiriga qadar shu e'tiqodga sodiq qoladi. Keyinchalik

“Boburnoma” asarida Bobur Xoja Axror ruhi bir necha bor uni muqarrar halokatdan xastalik va chorasizlikdan xalos etganini , eng og’ir sharoitlarda rahnomolik qilganligini ta’kidlaydi. Otasi Axsida bevaqt , 39 yoshida fojiali halok bo’lgach , oilaning katta farzandi 12 yoshli Bobur valiahd sifatida taxtga o’tirdi.(1494-y) Movarounnahr 15 asr oxirida o’zaro nizolashayotgan temuriy shahzodalar yoki mulkdor zodogonlar boshchilik qilib turgan , deyarli mustaqil bo’lib olgan ko’pdan ko’p viloyatlarga parchalanib ketgan edi. Movarounnahr taxti uchun kurash avjiga chiqqan , turli siyosiy fitnalar uyushtirilmoqda edi. Buning ustiga Umarshayx Mirzoga tobe bir necha bek va hokimlar yosh hukmdorga bo’ysinishdan bosh tortdilar. Ularning ayrimlari Boburning ukalarini yoqlasa , ba’zilari mustaqillik da’vosini qiladi , yana boshqa birlari Boburga raqib , boshqalari amaki , tog’alariga qo’shilib , uni jismonan yo’qotish payiga tushadi. O’z amakisi va tog’asi bo’lmish Sulton Ahmad Mirzo bilan Sulton Mahmudxon xurujlarini daf qilgan Bobur hukmronligining daslabki 2-3 yilida mavqeini mustahkamlash , bek va amaldorlar bilan o’zaro munosabatni yaxshilash , qo’shinni tartibga keltirish , davlat ishlarida intizom o’rnatish kabi muhim chora tadbirlarni amalga oshiradi. Boburning daslabki siyosiy maqsadi Amir Temur davlatining poytaxti , strategik va geografik jihatdan muhim bo’lgan Samarqandni egallash va Movarounnahrda markazlashgan kuchli davlatni saqlash , mustahkamlash hamda Amir Temur saltanatini qayta tiklashdan iborat edi. Bu paytda qisqa muddat ichida Samarqand taxtiga uchinchi hukmdor kelgan edi. Sulton Ahmad Mirzo (1494-y) vafotidan keyin taxtga o’tirgan Sulton Mahmud Mirzo Samarqandda davlatni 5-6 oydan ortiq idora etmadi – qisqa muddatli kasallildan so’ng 43 yoshida vafot etdi. Uning o’rniga Buxoroda hokim bo’lgan o’g’li Bo’ysing’ur o’tiradi. 1495-1496 yillarda Bobur Samarqandga ikki marta muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. 1497- yilning kuzida Bobur Samarqand atrofidagi bir qancha joylarni va yetti oylik qamaldan so’ng Samarqandni egallaydi , Bo’ysing’ur Qunduzga qochadi. Shahar qamal tufayli nihoyatda og’ir kunlarni boshidan kechiradi. Hatto yegulik don ham topish mushkul edi. Bobur qo’shinni

ta’minlashda katta qiyinchiliklarga dush keldi. Navkarlaridan ayrimlari Andijon va Axsi tomon qochib ketadilar. Buning ustiga Andijonda qolgan ayrim beklar Boburdan yuz o’girib , uning ukasi Jahongir mirzo tomoniga o’tadilar. Andijondan ko’ngli notinch bo’lgan va iqtisodiy qiyinchiliklarga uchragan , ayni zamonda og’ir xastalikni boshidan kechirgan Bobur Samarqandni yuz kun idora etganidan so’ng , unit ark etishga qaror qiladi. Ammo Xo’jandga yetganida Andijon ham qo’ldan ketib muxoliflar ixtiyoriga o’tganini eshitadi. Boburning Toshkent hokimi tog’asi Mahmudxon ko’magida Andijonni qayta egallashga urinishi natija bermaydi , bu muvaffaqiyatsizliklar Bobur qo’shiniga salbiy ta’sir etib ko’pchilik bek navkarlar Boburni tark etadi. O’ziga sodiq kishilar bilan qolgan Bobur ma’lum muddat Xo’jandda turgach , Toshkentga Mahmudxon huzuriga kelib Andijonni qaytarib olish rejasini tuza boshlaydi. Ma’lum muddat o’tgach Bobur Xo’jandga qaytadi , ko’p o’tmay Marg’ilonni qo’lga kiritadi hamda Andijonni egallash tadbirlarini ko’radi. Nihoyat ikki yildan so’ng (1498-y iyun) uni qayta qo’lga kiritadi. Bobur ukasi Jahongir Mirzo bilan sulh tuzib uning ixtiyorida “Xo’jand suvining Axsi tarafi viloyatlarini” qoldiradi , Andijon tarafi viloyatlarini o’z tasarrufiga oladi. Temuriylardan o’zaro urushlari kuchaygan kezlarda Shayboniyxon Movarounnahrni istilo qilishga kirishadi. U 1499- yil Jizzah va Samarqand orqali Qarshi va Shahrisabzgacha bosib boradi, katta o’lja bilan Dashti Qipchoqa qaytadi. Oradan ko’p o’tmay , katta kuch bilan Movarounnahrga qaytgan Shayboniyxon Buxorov a Qorako’lni egallaydi (1499-y) , Sulton Ali Mirzo kaltabinlik bilan Samarqandni Shayboniyxonga jangsiz topshiradi (1500-y) Biroq shahar aholisi va zodogonlarning ma’lum bir qismi temuriylar hukmdorligini tiklash tarafdori edi. Ular Farg’na hokimi Boburga maktub yo’llab , Samarqandni ishg’ol etishga da’vat etganlar. Bobur 1500 yil kech kuzida o’z qo’shini bilan Samarqandga yetib kelgach aholi uni peshvoz chiqib shahar darvozalarini ochib beradi. Shayboniyxonning shahar himoyasi uchun qoldirgan 600 nafar askari qirib tashlanadi. Shayboniyxon Buxoroga chekinadi. Qisqa vaqt ichida Samarqandning barcha tumanlari Qarshi va G’uzor shaharlarida Bobur hokimligi e’tirof etiladi. Ammo shaharda oziq-ovqat

zaxiralari tugab ocharchilik boshlangan edi. Bundan xabar topgan Shayboniyxon katta kuch to'plab yana Samarqandga yurish boshlaydi. 1501-yil aprelda Zarafshon bo'yidagi Saripul qishlog'i yaqinida bo'lgan jangda Bobur qo'shinlari yengiladi, Bobur Samarqandga chekinadi. Shahar yana qamal qilinib , u to'rt oy davom etadi. Qamalda qolgan shahar aholisining ochlikdan tinkasi quriydi, Bobur 1501-yilning 2-yarmida noilojlikdan Samarqandni tark etib Toshkentga Mahmudxon huzuriga yo'l oladi. Bobur Temuriylar saltanatini himoya qilish va uni saqlab qolish uchun astoydil harakat qilib , Shayboniyxonga qarshi bir necha yil davomida mutassil kurash olib borsada, ammo mamlakatda hukm surgan og'ir iqtisodiy tanglik va siyosiy parokandalik sharoitida maqsadiga erisha olmayd. 1503- yil Toshkent xoni Mahmudxon, Bobur va qalmoqlarning qo'shini Shayboniyxon tomonidan Sirdaryo bo'yida tor mor qilinadi. Bobur Samarqand taxti uchun kurashayotgan paytda Andijonni Sulton Ahmad Tanbal egallab oladi. 1501-1504- yillarda Bobur Farg'ona mulkini qaytarib olish uchun Sulton Ahmad Tanbal, Jahongir Mirzolarga qarshi olib brogan kurashi muffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Temuriylarning to'xtovsiz janglari va o'g'ir soliqlardan toliqqan xalq Boburni qo'llamadi va u Movarounnahrni tark etishga (1504-y iyun) majbur bo'ladi. Bobur 200-300 navkari bilan Hisor tog'lari orqali Afg'onistonga o'tadi va u yerdagi ichki nizolardan foydalanib G'azna va Kobulni egallaydi. Bobur Kobulni egallach, mustaqil davlat tuzishga jadal kirishadi, qo'shinni tartibga keltiradi, qattiq ichki intizom o'rnatadi. Kobulga, umuman Afg'onistonga Bobur o'z yurti kabi qaradi, qurilish, obodonlashlashtirishni rivojlantirish ishlarini boshlab yubordi. "Bog'i Shaxroro", "Bog'i Jahonoro", "O'rtabog'", "Bog'i vafo" va "Bog'i Bobur" kabi oromgohlari tashkil etdi. Shahar ichidagi Bolo Hisor qal'asini o'z qarorgohiga aylantirib, uni qayta ta'mirladi, yangi imoratlar qurdirdi va oilasi bilan shu qal'ada yashadi. Uning Humoyun, Gulbadanbegim, Kamron va Hindol ismli farzandlari shu yerda tug'iladi. 1506-yil bahorda vafot etgan Qutlug' Nigorxonim Mirzo Ulug'bek shu yerda bunyod ettirgan "Bog'i Navro'ziy"ga dafn etiladi. Bobur Afg'onistonda bir fotih sifatida emas, balki shu yurt, el obodonligi va ravnaqi uchun jon kuydirgan

tadbirli hukmdor sifatida qizg'in faoliyat ko'rsatadi, uning manfaatlari yo'lida odilona va oqilona ish tutdi. Afg'onistondagi amaliy faoliyatiga ko'ra Bobur butun Xuroson va Movarounnahrda qudratli davlat boshlig'i va muzaffar sarkarda sifatida katta obro' orttira bordi, mintaqadagi siyosiy hayot e'tiborli o'ringa ko'tarildi. Shayboniylarning tobora kuchayib borayotgan yurishiga qarshi birgalikda chora ko'rish masalasida Sulton Husayn Boyqaro barcha temuriy hukmdorlar qatorida Boburni ham maslahat yig'iniga maxsus taklif etishi anashunday yuksak nufuzni ko'satuvchi dalildir. Bobur shu taklif bo'yicha Hirotga otlanadi. Husayn Boyqaroning to'satdan vafot etishiga (1506-y) qaramay, u Hirotga boradi va temuriy hukmdorlar bilan uchrashib muzokaralar o'tkazadi. Temuriy hukmdorlarning birlashib Shayboniyxon qo'shinlariga to'siq qo'yish rejalari amalga oshmaydiva tez orada birin ketin mag'lubiyatga uchrab, saltanatni batamom qo'ldan chiqaradilar. 1507- yil boshlarida Bobur Hindistonga yurish boshlaydi. Ammo, bu urinishi muvaqqiyatsiz tugab, yana poytaxt Kobulga qaytadi. Bobur Movarounnahr va Xurosondagi siyosiy va urush harakatlarini kuzatib boradi, o'z qo'shinlarini doimo shay tutadi. Shayboniyxon Xurosonning yirik markazlarini qo'lga kiritgach, Eronni zabt etish uchun yurish boshlaydi. Ammo, Eron shohi Ismoil Safaviy bilan qattiq to'qnashuvda (1510-y) yengiladi, o'zi ham Marvda halok bo'ladi. Shoh Ismoil Safaviy Xuroson va Mavorounnahrga qo'shin kiritib Shayboniylarga ketma ket shikast yetkaza boshlaydi. Bobur shoh Ismoil bilan biysiyosiy ittifoq tuzib, 1511-yil bahorida Hisorni, yozida Buxoroni, oktabrning boshida Samarqandni yana qo'lga kiritadi. Boburning shia mazhabidagi eroniylar ra'yi bilan ish tutishi aholida narozilik tug'dirdi. 1512-yil 28-aprelda Ko'li malik jangida Ubaydullo Sulton boshliq shayboniylardan yengilgan Bobur Hisor tomon ketadi. 1512-yil kuzida Bobur Shoh Ismoil yuborgan Najmi Soniy laqabli lashkarboshi bilan Balxda uchrashib, Amudaryodan kechib o'tib, avval Huzor(G'uzor) qal'asini oladi so'ng qarshiga yurish qiladi, shahar uzoq muddatli qamaldan so'ng taslim bo'ladi, shahar himoyachilari jazolanadi. 1512-yil 24 noyabrda G'ijduvon jangida Bobur shayboniylardan yana yengilib, Kobulga

qaytishga majbur bo'ladi. Bobur Movarounnahrni egallash ilinjidan uzil kesil umidini uzadi va butun e'tiborini Hindistonga qaratadi. 1519-yil bahoriga kelib Bobur Hindistonni zabt etish rejalarini amalga oshirishga kirishadiva keying 5-6 yil davomida bir necha yurishlar uyushtiradi. Nihoyat, 1526- yil aprelda Panipatda asosiy raqibi Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyning yuz ming kishilik qo'shinini o'n ikki minglik askari bilan tor mor qiladi hamda Dehlini egallaydi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, ikkinchi yirik hind sarkardasi Rano Sango ustidan ham zafar qozonib, Shimoliy Hindistonnig Bengaliyagacha bo'lgan qismini o'ziga bo'ysindiradi. Agrani o'ziga poytaxt sifatida tanlagan Bobur katta qurilish va obodonchilik ishlarini boshlab yuboradi. Shu tariqa Bobur Hindistonda uch yarim asrga yaqin hukm surgan qudratli Boburiylar sulolasiga asos solidi. Bobur Hindistonda ham, xuddi Afg'onistonda bo'lganidek, ko'plab ijtimoiy xayrli ishlarni amalga oshirdi, mamlakat taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Tarqoqlik va parokandalikga, o'zaro ichki nizo, qirg'inlarga barham berib, viloyatlarni birlashtirdi, markazlashgan davlatni mustahkamlash va yurtni obodonlashtirishga, ilmu hunar va dehqonchilikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Qurilish ishlariga boshchilik qildi.Boburning o'z guvohligiga ko'ra, shoir sifatida ijodiy faoliyati Samarqandni ikkinchi marta egallagan vaqtda boshlangan; "Ul fursatlarda biror ikki bayt aytur edim" deb yozadi. Bobur Samarqanddaligining ilk oylarida Alisher Navoiy tashabbusi bilan ular o'rtasida yozishma boshlandi. Bobur atrofida ijodkorlar to'plana boshlashi ham shu yillarga to'g'ri keladi. Jumladan Binoiy Abulbaraka Bobur o'rtasidagi ruboiy mushoirasi Samarqandagi qizg'in adabiy hayotdan darak beradi. Umuman davlat arbobi va ko'p vaqti jangu jadallarda o'tgan sarkarda sifatida ijtimoiy faoliyatining eng qizg'in davrida ham, shaxsiy hayoti va davlatni nihoyatda murakkab va xatarli sharoitda qolgan chog'larida ham Bobur ijodiy ishga vaqt topa bilgan, ilm, san'at va ijod ahlini o'z atrofiga to'plab , homiylik qilgan ularni rag'batlantirgan. O'tmish adabiyot va tarix, musiqa va san'atdan yaxshi xabardor bo'lgan, diniy ta'limotga chin ixlos qo'ygan Bobur har doim olimu fozillar davrzsida bo'ldi, xususan ijod ahliga, kasbu hunar sohiblariga

samimiy ehtirom ko'rgazib homiylik qildi, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirib turdi. Ijod va san'at ahliga bunday mehrli munosabat also bejiz bo'lmagan. Bobur tabiatan ijodkor edi. Yigitlik yillaridan boshlab to umrining oxirigacha samarali ijod bilan shug'ullandi, har qanday sharoit va vaziyatlarda ham ijoddan to'xtamadi, natijada har jihatdan muhim boy ilmiy va adabiy meros qoldirdi. Bobur 18-19 yoshlarida ruboiy va g'azallar yoza boshlagan. Uning "Topmadim" radifli g'azali va "Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi" misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi o'sha yillardagi hayoti bilan bog'liq. Boburning ulkan san'atkorligi shundaki shaxsiy keshinmalarini jiddiy umumlshgan darajasiga ko'tara oldi va natijada asarlarida olg'a surilga g'oyalar umuminsoniy qadiryatlar darajasiga ko'tarildi. Bobur ijodida , xususan, she'riyatida kindik qoni to'kilgan ona yurtini dildan qo'msash, uning tuprog'iga talpinish, g'ariblik azoblaridano'tli hasrat, yoru diyor sog'inchi va visol ilinji, taqdir zarbalari turmush uqubatlari, zamon nosozliklaridan nola badiiy tahlil etildi. Bobur ijodida ishq muhabbat, sevgi sadoqat visol va hijron mavzusi ham salmoqli o;rin tutadi. Boburning o'z she'riy asarlarini to'plab , devon holiga keltirgan sanani ko'rsatuvchi aniq tarixiy ma'lumotlar ma'lum emas. Ammo "Boburnoma"ning 1518-1519 yillardagi bayoniga bag'ishlangan faslida Bobur devonini Kobuldan Samarqandga yuborilganligi to'grisida so'z boradi. Demak shu yillarda uning devoniga tartib berilgan va maskur devon Movaruunnahrda ham tarqalgan. Hindistonga yurishlari davrida Bobur "Mubayyin" asrini yaratdi. Masnaviy tarzda yozilgan, islom huquqshunosligi va shariat aqidalariga bag'ishlangan bu asarda Mavorounnahr va Hindistonga oid o'sha davr ijtimoy iqtisodiy hayoti bo'yicha qiziqarli ma'lumotlar ham jamlangan. Boburning yuqorida keltirilgan asarlaridan tashqari "Xatti Boburiy" , shuningdek musiqa san'ati va harb ishlariga maxsus bag'ishlangan qator risolalari ham bo'lgan. Ammo keyingi ikki asar matini hanuz topilgan emas. 1526-yil 21-dekabrda Boburga qarshi suiqasd uyishtirildi. Mahv etilgan Ibrohim Lo'diyning onasi oshpazlar bilan til biriktirib uning ovqatiga zahar qo'shtiradi. Shuning asoratimi yoki ko'p yillikmashaqqatli va qo'nimsiz hayot ta'sirimi har

hollarda keying yillarda Bobur tez-tez kasalga chalinib turadi. Bir necha muddat oldin podsholikni Humoyunga topshirgan topshirgan Bobur 47 yoshida o'zi asos solgan saltanat poytaxti Agrada vafot etadi va o'sha yerda dafn etildi, keyinchalik(1539-y), vasiyatiga muvofiq uning xoki Kobulga keltirilib, o'zi bunyod ettirgan "Bog'i Boburga"qo'yildi. O'zbekiston mustaqillikga erishganidan so'ng Zahiriddin Muhammad Bobur o'z yurtida haqiqiy qadr qimmat topdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoniga ko'ra 1993-yilda Bobur tavalludining 510-yilligi tantanali nishonlandi. Andijon shahrida Bobur nomida teatr, kutubxona, milliy bog'i bor. Bobur milliy bog'i majmuasi "Bobur va jahon madaniyati"muzeyi, shoirning ramziy qabr maqbarasi bunyod etilgan. Shahar markazida va Bobur bog'idagi yodgorlik majmuida shoirga haykal o'rnatildi. O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Bobur nomidagi medali ta'sis etildi. Sharqshunos olim Ubaydullo Karimov bu medalni birinchi sovrindori bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: Sharq, 2002.

2. Bobur ensiklopediyasi. Toshkent: Sharq, 2014.

3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: O'qituvchi, 2008.

4.Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. Bâburnama I. (Sources of Oriental Languages and Literatures 18), Cambridge: Harvard University Press, USA. Thackston, W.M., 1993.

5. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. Baburnama II, (Sources of Oriental Languages and Literatures 18), Cambridge: Harvard University Press, USA. Thackston, W.M., 1993.

6.Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. Bâburnama I. (Sources of Oriental Languages and Literatures 18), Cambridge: Harvard University Press, USA. Thackston, W.M., 1993.

7. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. Baburnama II, (Sources of Oriental Languages and Literatures 18), Cambridge: Harvard University Press, USA. Thackston, W.M., 1993.

8. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. Baburnāma III, (Sources of Oriental Languages and Literatures 18), Cambridge: Harvard University Press, USA.

9. Eiji Mano. Babur-nāma (Vaqayi). Critical Edition Based on Four Chaghatay Texts with Introduction and Notes. Kyoto, Shōkadő, 1995.

10. Harold Lamb. Babur the Tiger. New-York, 1961.

11. Вильям Рашбрук. Ўн олтинчи аср бунёдкори. (инглизчадан Ғофуржон Сотимов ва Холида Сўфиева ўзбек тилига таржимаси). Тошкент: Шарк нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2011.-206 б.

12. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Тошкент: Фан, 1959. 132 б.

13. Гулбаданбегим Заҳириддин Мухаммад Бобур қизи. Ҳумоюннома. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг вориси Ҳумоюн подшоҳнинг воқеалари. Форс тилидан Ахмад Қуронбеков таржимаси. Тошкент, 2015. 104 б.

14. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Тошкент. Шарк. 2002. 335.

15. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Тошкент.: Шарк. 2014. 744,

16. Низомиддинов Н.Ғ. Буюк бобурийлар тарихи (XVI-ография